לדמותו של שד״ל כבלשן

מאת

מנחם צבי קדרי

1. העיסוק המדעי של שד״ל בלשון העברית ובלשון הארמית היה בו כדי להניח יסודות איתנים לפיתוח המחקר בתחומים אלו לאחריו, אילו היה לו המשך רצוף בזמנו ובמקומו. אלא שיחיד ומיוחד היה האיש בדורותיו, והשפעת חידושיו והשיגיו בבלשנות השמית־המערבית התפצלה בצינורות חיבוריו (שלא תמיד היו מיוחדים לענייני לשון). דעות שד״ל הביאו לא במעט להפריית המחקר בתחומים מיוחדים, אבל לא בכל התחומים הצמיחו עבודות מרוכזות שהיו יכולות להיחשב כהמשך לעבודתו הבלשנית בנושאים שהעמיק חקור בהם. משום כך אולי עשוי תיאור פעילותו הבלשנית של שד״ל לסייע למילוי החסר אפילו באיחור זמן רב כל כך.

למעשה אין לך חיבור מחיבורי שד״ל שלא תמצא בו את רישומי הבלשן. עבודתו כפרשן המקרא ביסודה עבודה בלשנית היא, ולעתים קרובות נידונות בהנמקות לפירושיו סוגיות בתורת הלשון העברית (למשל בפירושו לשירת הים),[1] ואין גם להפריד בין חיבוריו בענייני ספרות ובין דיונים בענייני לשון (למשל ב״ויכוח על חכמת הקבלה ועל קדמות ספר הזוהר וקדמות הנקדות והטעמים״).[2] קשר פנימי זה בין גישה בלשנית ובין עבודה פרשנית־ספרותית נמצא גם במקרים הפוכים: בשעת דיון בנושאים לשוניים (כגון בשאלות סימנטיות) מתבארים פסוקים שונים במקרא, מאמרי חז״ל, ושורות קשות בפיוטים.[3] משום כך נראה כדרך היעילה ביותר לשרטט את קווי פעולתו של שד״ל כבלשן לא על פי רשימת חיבוריו שהוקדשו במפורש לנושאים לשוניים מובהקים, אלא על פי הנושאים הלשוניים השונים, ששד״ל נזקק להם.[4]

1 בית האוצר א, עמ׳ סה—פג.

2 תוספת בשער הספר: ״מלאכת שד״ל בימי נעוריו, עם קצת נוספות אשר הוסיף בה אחר ימים ושנים. וכבר בשנת תקצ״ב הובאו קצת מדברי הויכוח הזה בכרם חמד שני, מכתב כ״ה״, גוריציאה 1852.

3 שמואל דוד לוצאטו, בית האוצר אשר פתח לכל דורשי לשון הקדש, לשכה ראשונה, הוצאה שנייה לבוב תרמ״א (להלן = בית האוצר א), עמ׳ א—ל; בית האוצר... כולל לשונות נרדפים, לשכה ב, פרזעמישל תרמ״ח (להלן = בית האוצר ב), עמ׳ 11—205.

4 ההדגמות יובאו בעיקר מהקבצים המכילים את חיבורי שד״ל הבלשניים: בית האוצר א, ב, בתחום הלשון העברית.

בדרך סקירה זו מתגלות לנו תכונותיו האופייניות של שד"ל כבלשן: תפישה סינטיטית של תופעות הלשון, ומקוריות־ראשוניות בתיאורן. שד"ל פעל בתקופה שקדמה לפיצול המחקר למקצועות מצומצמים מרובים, וכדרכם של אנשי האשכולות הוא ראה את תופעות הלשון במגען זו עם זו, כשהן מתבארות זו מזו. קשה להפריד בעבודתו של שד"ל בין הפילולוגיה (חוץ מתיאורי לשון המקרא) ובין הלינגוויסטיקה, ואין להבדיל בין שד"ל כמדקדק ובין שד"ל כמילונאי. מתפישה כוללנית זו מתבארת גם התעניינותו בנושאים שלא קדמו לו בהם לא מחברים יהודיים ולא מחברים לא־יהודיים (כגון בשאלות תחביר מיוחדות). הקורא בן זמננו עשוי למצוא עניין רב בדיוניו אלו.

2. שד"ל בשדה הבלשנות העברית

אפשר לרכז את עיוניו של שד"ל בשאלות הלשון העברית לפי התחומים הבאים: ה"פילוסופיה" של הלשון[4א] (בהתאמתה ללשון העברית): תיאוריות, עקרונות ושיטות; המערכת הפורמאלית של הלשון (הקרויה "דקדוק"), על רמותיה: הגה, צורות, ותחביר; המערכת הסימנטית של הלשון (השייכת לתחום המילון): אטימולוגיה, סימנטיקה, סטיליסטיקה; הפילולוגיה (שאלות היסטוריות־ספרותיות): תולדות הלשון העברית, תולדות הדקדוק, פילולוגיה של כתבי המדקדקים; מדיניות לשון בימיו.

נעמוד כאן על מבחר מייצג של דעות שד"ל שנלקטו מחיבוריו השונים הדנים בנושאים שונים, בכל אחד מהתחומים האלה. דווקה פיזורם של חידושים והערות המרוחקים זה מזה במקום, בזמן ובעניין מאיר את דמותו של שד"ל במקצוע הבלשנות. שכן הדיון בעניינים שונים העלה אותם כמעט בעל כרחו, וסימן הוא שהם מהשקפותיו הבסיסיות של המחבר.[4ב]

א. הפילוסופיה של הלשון: (1) תיאוריות

כיצד נתהוותה הלשון? אין היא מנתוני הטבע (φύσει), אלא מיצירות האדם (θέσει). יצירה זו מכוונת ומודעת היא, עד ששד"ל מדבר על "הקדמונים מייסדי הלשונות", שקבעו מלים לסימון העצמים. לא כל המלים נבחרו מיסודות חדשים, כדי שלא להכביד על הזיכרון, אלא נגזרו צורות חדשות ממלים קיימות; מכאן סוגי המלים השונים לפי מוצאם. הקשר בין הלשון ובין הטבע (כלומר העולם הטעון סימון) נשמר במלות האונומטופואייה בלבד ("מלים המתדמות בקולן לקול היוצא מן היצורים הטבעיים עצמם"), וכל שאר המלים נבחרו בדרך שרירותית ("מלות הסכמיות"), או נגזרו מסוגי המלים הקודמים.[5]

4א בציון זה אנו מסמנים את הדיונים ע ל הלשון.

4ב אין כוונת ההצגה לבקר את דעות שד"ל, לאשר או לפסול אותן, אלא לצייר בעזרתן את דמותו של שד"ל כבלשן. 5 בית האוצר ב, עמ' 67.

האם יש אופי מיוחד לכל לשון ולשון? יש ויש. הוא תלוי ברוח העם, או ברוח המחברים החשובים שכתבו בלשון. מאחר שהלשון משקפת את רוח המשתמשים בה, ריבוי השימוש בלשון להבעת נושאים מרכזיים מסוימים מקנה לה תכונה מיוחדת. על כן נוחה לשון אחת להבעת נושא אחד, ולשון אחרת להבעת נושא אחר. תכונתה המיוחדת של הלשון העברית היא הקדושה: היא מתאימה ביותר לניסוח עניינים של יראת ה' ושל דברי מוסר, עד שאפילו כשהיא משמשת להבעת דברי חולין, נדבק בהבעה משהו מן הקדושה.[6]

אופיה המיוחד של לשון מסוימת נקבע אפוא בדרך אמפירית, בעיקר על פי בדיקת אוצר המלים שלה. ואילו הקשר בין הלשון בכללה ובין המחשבה קשר עקרוני הוא: ניסוחם של הדברים מסייע לפיתוח המחשבה עליהם. כל זמן שלא הגיעו המחשבות לכלל ניסוח באמצעות הלשון, אין הן מבוררות די צרכן; ניסוח מעורפל גורם "לבלבול השכל". מההיסטוריה אנו למדים, שלא יכלה שום תרבות עיונית להתפתח, אלא אם כן הוכשרו הכלים לכך: אמצעי הלשון שלה, תחילה.[7]

לשונות העולם קשורות זו בזו קשר גיניטי. לשונות חדשות מתהוות בדרך פיצולה של לשון אם אחת לדיאלקטים שונים; המרחק בין הדיאלקטים גדל והולך, עד שהם נעשים ללשונות בפני עצמן.[8] את ראשית התהליך אפשר לשחזר בעקבות סיפור התורה: הלשון האחת שדיבר בה אדם הראשון (שיקולים שבפרשנות מביאים את שד"ל להכרעה, שהיא הייתה הלשון הארמית) נתפלגה בימי דור הפלגה לדיאלקטים מרובים, והם נעשו הלשונות השונות של בני האדם.[9]

(2) עקרונות

מאחר שכל לשון תולדה של תהליך היסטורי היא, אין למדוד את כללי התקופות השונות שלה בקני מידה זהים. אפילו כללי הדקדוק, הנראים יציבים בלשון, אין להניח את קיומם כמות שהם בכל תקופות הלשון. כך, למשל, כללי הדקדוק של הלשון העברית שהועלו מלשון המקרא, כוחם יפה למצב הלשון של כתבי הקודש בלבד, ולא ללשון התקופות שלפני כן. בראשית התהוותה של הלשון לא היו בה כללים קבועים, אלא צורות לשון רבות נתקיימו זו בצד זו, והכללים נקבעו בה במשך התפתחותה בלבד.[10] מכאן עיקרון – אזהרה לחוקר לשונות קדומות: אין לייחס לבני הזמנים הקדומים הלכי מחשבה של זמננו. חייב החוקר לנסות לרדת לעומק דעתם

6 בית האוצר א, הקדמה עמ' I. 7 בית האוצר א, עמ' א–ב.

8 לדעת שד"ל זהו ההבדל הסימנטי בעברית בין הנרדפים "לשון" (= לשון) ו"שפה" (דיאלקט); בית האוצר ב, עמ' 58.

9 בית האוצר ב, עמ' 59. בספרו האיטלקי S. D. Luzatto, Prologomeni ad una Grammatica ragionata della lingua ebraica, (Prolegomeni = להלן) Padova 1836, עמ' 86 הוא מזכיר גם את מאמר חז"ל (ב. סנה' לח ע"ב): אדם הראשון בלשון ארמי סיפר. 10 בית האוצר ב, עמ' 67.

של הקדמונים, בעלי הלשון הנחקרת (מאליו מובן, שעיקרון זה מכוון לתחום חקר המשמעויות).[11]

המצב הקדם־חוקי שבלשון נתחלף במערכת חוקים הן בתחום הצורות והן בתחום המשמעויות בעקבות פעולות מגמות פסיכולוגיות שונות. מכאן המערכת הסדירה־לרוב בצורות הלשון, אבל מכאן גם פשר תופעת החריגים; צורות "בלתי מדוקדקות" לא מעטות מצויות, דרך משל, בלשון המקרא, כתוצאה מפעולת האנלוגיה בה. ומאחר שמחברי ספרי המקרא דבקים בלשון "המורגל בעם", צורות בלתי סדירות כאלה חדרו מלשון הדיבור שלהם אל לשון הכתיבה.[12] בשדה המשמעויות ניכרת ההתפתחות מן המוחש אל המופשט ("בכל הלשונות... המלות המורות על ענינים רוחניים נאמרו תחלה על ענינים גופניים").[13]

(3) שיטות

המוצא המשותף של הלשונות, גם של הרחוקות היום זו מזו, מצדיק את בקשת הצד השווה בין דרכי התנהגותן. שד"ל מפעיל אפוא את שיטת הבלשנות המשווה בין לשונות שונות, במקום שדמיון בין התופעות אפשרי. בתחום התחביר הוא מסביר, למשל, את הבעת הסיתום בלשון המקרא (צורת פועל סביל ולידה "את") מתוך השוואה אל שתי דרכים שונות להבעת תוכן תחבירי זה בלשונות אחרות (רומית ואיטלקית מכאן – סביל ולידו השם בנומינטיוו, וגרמנית וצרפתית מכאן – פעיל ולידו השם באקוזטיוו).[14] בדיונים סימנטיים ההשוואה אל לשונות רחוקות שכיחה יותר: כך, דרך משל, "מצולות" נגזר מ־ضل = 'אבד', כשם שבלטינית vorago = 'מצולה' נגזר מ־voro = 'בלע'; וכן יש דמיון בין דרכי ההשאלה של מלים וביטויים בלשונות שונות, כגון "עד" בעברית "הושאלה להורות כל זמן רחוק, הן לשעבר הן להבא", ובדומה בלטינית לפעמים usque מציין את התמידות;[15] צמד הניגודים "קל" – "כבד" הושאלו בעברית לתחום ההערכה ('נבזה' – 'חשוב'), כמו שאומרים באיטלקית על דבר הנחשב בעיני אדם egli le dá peso.[16]

הבלשנות המשווה בין לשונות בנות משפחה אחת בעלת מסורת ארוכה היא בעברית, שכן מדקדקי ימי הביניים הפעילו אותה, כשהסבירו מלים עבריות על פי הארמית והערבית. שד"ל מרחיב את יריעת ההשוואות מתוך ידיעתו העמוקה בארמית, כשהדיאלקטים השונים של הארמית כל אחד לעצמו מציעים לפניו את נתוניהם להשוואה (הארמית של התלמוד הבבלי, של התלמוד הירושלמי, של התרגומים לסוגיהם, הסורית). מאידך אין השוואה זו מצטמצמת בגיזרון השורשים הטעונים

11 בית האוצר ב, עמ' 72. 12 בית האוצר ב, עמ' 109.

13 כגון "רוח", "נשמה" שצייגו תחילה את האוויר שבעלי חיים שואפים ומוציאים בפיהם. בית האוצר א, עמ' עו.

14 בית האוצר ב, עמ' 64. 15 בית האוצר א, עמ' פב. 16 בית האוצר ב, עמ' 46.

הסבר,[17] אלא עומדת גם על הדמיון ועל השוני בין הלשונות בנות המשפחה במערכת הצורות שלהן.[18]

בסוגיית מעמדן של הלשונות השמיות השונות בתוך המשפחה שד״ל גורס את תורת אילן היחס, כנראה על פי מה שהוא למוד מהלשונות הרומניות. ומתוך שדעתו היא, שצורות לשון ארוכות התפתחו מצורות קצרות יותר, והרי צורות הפועל בארמית קצרות יותר מצורותיו בעברית (שכן הוא מסתיים בעברית בתנועה ארוכה, ובארמית בתנועה קצרה), פשוט הוא לדעתו, שהארמית קדמה לעברית. מכאן גם הסבר לצורות פיוטיות־ארכאיות במקרא (כגון ״תגמולוהי״ [תה׳ קטז, יב], ״יאכלמו״ [שמ׳ טו, ז]) המתבארות יפה על פי הארמית: אין להניח שארמיזמים אלו חדרו לעברית בתקופת גלות בבל דווקה, אלא ירושה הם מהלשון הקדומה שקדמה לעברית.[19]

שיטת ההשוואה מופעלת גם בין הלשונות העבריות השונות, כדרך שנהגו להפעילה מפרשי ימי הביניים: לשון חכמים מסייעת אף היא להסברת מלים בלשון המקרא, כמו שמסייעות לשונות שם האחרות (למשל ״חלון״, ״מחלה״ נגזרים מ״חלל״ = ׳נבוב׳ בלשון חכמים).[20]

רעיונות אלו נקראים ברובם כאילו הובאו מספרי מחברים מודרניים, ולא אחת הוא הקדים בהם את המחקר החדש בדורות אחדים.

ב. הדקדוק: (1) הגה וצורות

את עיקרי תורת ההגה והצורות של הלשון העברית כתב שד״ל בספרו האיטלקי ״דקדוק הלשון העברית״.[21] בספר לימוד זה שוקע חומר רב מהמסורה ומחיבורי המדקדקים של ימי הביניים; הוא עובד וקוצר בעברית על ידי אברהם כהנא (בהשמטת פרקים, כגון של הפרק המפורט על טעמי המקרא).[22] אין צורך בהבאת כללי הספר כאן, אלא נעיין בחידושיו ובכלליו של שד״ל בתופעות ההגה והצורות של הלשון העברית, שנרשמו בחיבוריו האחרים במפוזר. מבחר זה יעמידנו על כוחו בראיית התופעות ובהסברתן.

17 כגון ״צלל״ על פי ضلّ = ׳תעה׳, ׳סטה מדרך הישר׳, בערבית; בית האוצר א, עמ׳ פא.

18 כך הוא משווה את צורות הפעלים בין עברית וארמית: פָּקַד – פְּקַד, פָּקַדְתָּ – פְּקַדְתְּ; וכן צורות חריגות בעברית הוא מסביר על פי הארמית: ״המסיו״ (יהוש׳ יד, ח) על פי ״אשתיו״ (דנ׳ ה, ד), ״קָמָה״ (שמ״א ד, טו) על פי ״נפָלָה״ (דנ׳ ז, כ), ״למסע״ (במ׳ י, ב) על פי ״למאמר״ (דנ׳ ב, ט); בית האוצר ב׳, עמ׳ 60. והשוואה שיטתית בהגה ובצורות בין עברית לארמית ובין ארמית מקראית לסורית נמצא בנספחים ל־Prolegomeni, עמ׳ 135 ואילך.

19 בית האוצר א, עמ׳ סז, עד; ב, עמ׳ 60. על פי אותו עיקרון הוא קובע, שהערבית נוצרה לאחר העברית, שכן צורת הפעלים שבה ארוכה יותר (qatala), ראה Prolegomeni, עמ׳ 86.

20 בית האוצר ב, עמ׳ 73.

21 Grammatica della lingua ebraica, del Prof. S. D. Luzatto, Padova 1853 etc.

22 שד״ל, דקדוק לשון עברית (אתימולוגיה), מעובד ע״י אברהם כהנא, ורשה תרס״א.

שד״ל מבדיל בין שני סוגים של הקמץ הרחב: ארוך מיסודו מכאן ומשוך הנגינה מכאן (במינוח של ימינו), כשהסימן להבדל מתוך ההשוואה אל הארמית: קמץ עברי שכנגדו קמץ בארמית ״קמץ קדמון״ הוא, כלומר הוא ארוך מיסודו, ואילו קמץ עברי שכנגדו שווא בארמית ״קמץ עברי הנוסף בלה״ק״ הוא, כלומר משוך הנגינה (כגון ״שאָר״, ״יָקר״, כנגד ״פָּקד״, ״בָּשר״).[23]

החילופים שאינם מביאים לידי שינוי במשמעויות המלים, שבין תנועות שונות (האלטרנציה הלא־פונימית במינוח של הבלשנות החדישה) נרשמו על ידי שד״ל: חילופי התנועות המסומנות בקבוץ ובקמץ חטוף בהתניות מסוימות (עֻזִּי – עָזּך), וחילופים בין סגול ופתח (וְעֶד – לָעַד).[24]

את שינוי התנועה בכינוי הנסתרים מחולם לשורק (יכסימו) הוא מסביר בדרך האונומטופואייה, שכן יש לדעתו בכוח התנועה u לעורר בנפש את ״ציור החושך והמצולה״; אמנם אין מתגלה כוחה זה של אותה תנועה אלא בזכות yu שלפניו. נראה שיש כאן גם לפי הסברו אסימילציה (״זיווג קריאה״ בלשון הקדמונים ובלשונו), אף על פי שהוא אינו מודה בה (בתוך מלה אחת פועלת, לדעתו, דיסימילציה בלבד, כגון בפעלים: ״יֶחפַּץ״, ״יאכַל״; רק בין שתי מלים סמוכות הוא מכיר ב״זיווג הקריאה״, כגון: הֹרֵה והֹגֵה, צאֶינה וראֶינה, מוֹצאך ומוֹבאך, כשהוא מתכוון לתופעה שרגילים לציינה היום במונח גרירה).[25]

שד״ל מנצל את טעמי המקרא להסברת תופעות חריגות שבניקוד. כך במקרה של דגשים אחדים הקרויים ״לתפארת הקריאה״: מִקְדָּש (שמ׳ טו, יז), בא הדגש החזק כדי להניע את השווא, כדי שתהיה הברה לפני הזקף הגדול; הִצְפִּינוּ (שמ׳ ב, ג) מסיבה דומה לפני הסגולתא שאין לפניה מלה בטעם משרת; בדרך זו הוא מבאר גם את החטף ב״הִתְמַלֵּך״ (יר׳ כב, טו),[26] שבא כדי להרבות הברות, בפני הזקף שאין לפניו משרת.[27]

בצורות הפעלים מרבה שד״ל לעסוק בקביעת השורש. דעתו נוטה למעט במספר השורשים שבלשון, והוא סבור שיש לגלות את הקשר בין פעלים שונים הנבדלים זה מזה בעיצור אחד של שרשיהם בלבד. לשם כך הוא מבדיל בין היסוד (הוא המורפימה הנושאת את משמעות היסוד של כל המלים הנגזרות ממנו), שהוא לרוב בן שני עיצורים בלבד, ובין השורש עצמו (היסוד + עיצור מבחין, שמתפקידו לשמור על עצמיות המלים הנגזרות מן היסוד בכיוונים מורפולוגיים וסימנטיים שונים).[28] בעזרת עיקרון זה הוא יכול לגלות על נקלה את הקשר בין פעלים השייכים לכאורה לגזרות שונות (כגון ״נבל״ – ״בלה״, ״שוק״ – ״שקה״), שכן בני יסוד אחד הם. הוא מבטל גם את

23 בית האוצר א, עמ׳ סט; וע׳ גם Prolegomeni במקומות שונים (כגון עמ׳ 129, 149).
24 בית האוצר א, עמ׳ סח, פב–פג. אין לדעתו הוי״ו של ״ועד״ מהשורש (כרש״י, כנגד ראב״ע).
25 בית האוצר א, עמ׳ עב–עג. 26 אין בספרים שלנו שם חטף. 27 בית האוצר א, עמ׳ פא.
28 בית האוצר א, עמ׳ לז.

השורש "יזם" שמצאו מדקדקים שונים ביסוד הצורה "יָזְמו" (בר' יא, ו), שאינו אלא צורת משנה ל"יזמו", כמו שבא "וְנִבְלה" (שם, ז) במקום "ונבלה".[29]

אותה משמעות שמורפימת השורש מביעה בפועל אינה בהכרח משמעות של פעולה, אלא יש בעברית גם פעלים מתארים, "שהוראתם על התואר והתכונה בלי שום פעולה", כגון: יפית, נעמת, חכמו, צדקו, ודומיהם.[30]

זיהוי הבניין שהפועל משתייך אליו העסיק את המדקדקים תמיד, משום שמשמעותו (הדקדוקית) של הפועל תלויה בכך. שד"ל עומד לא אחת על הבעיה שבזיהוי זה, וגם אם אין הוא מציע פתרון מתקבל על הדעת, הבעיה שלא נפשטה עדיפה על פתרונים בלתי סבירים שהיו מקובלים על דעת אחרים. כך הוא מעיר, למשל, על פעלים מסוימים הבאים בצורת בניין הָפעל שאינם הָפעל, "מפני שאין מהם הפעיל כלל, ואין בהם עניין של גרימה" (כגון: יואר, יוחל, יוחן); הוא רואה בהם בניין פועל (אין הוא מכיר בבניין הסביל של קל).[31] הוא עומד גם על בעיית הבניין של הפועל "ויַטמְנו" (ויבאו המצרעים האלה עד קצה המחנה... וישאו משם כסף וזהב ובגדים וילכו ויטמְנו... וילכו ויטמְנו) (מל"ב ז, ח), וקובע שהוא בניין הפעיל (אין הוא מכיר את המשקל יַקטֵל בצורות העתיד של בניין קל), ומנסה להצדיק את השימוש בבניין זה בשיקולים שבהיגיון ("גרמו לביתם שיהיה הוא טומן אותם").[32] מעניינת דרכו של שד"ל בקביעת חילוקי המשמעויות של הבניינים: הוא בודק את הממצאים בשיטת האופוזיציות, ממש כמו שנוהגים בבלשנות המתארת שבימינו. אין לפי זה משמעות קבועה לכל בניין ובניין, אלא לכל היותר שכיחות גבוהה של שימוש בניין מסוים במשמעות אחת, ושכיחות פחותה מזו במשמעות אחרת. יש לעַמת זה מול זה את הפועל הנבדק בצורתו המצויה למעשה בבניינים השונים (קל לעומת נפעל, קל לעומת פיעל, וכן הלאה), ורק על פי ההבדלים שבין המשמעויות המעשיות של הפעלים יהיה אפשר לקבוע את המשמעות הדקדוקית של הבניינים.[33]

בדרך זו מגיע שד"ל לידי תוצאות סימנטיות (שיסודן בבדיקת הצורות) מעניינות מאד. הוא מוצא, למשל, שבפועל "רפא" הבניינים נפעל והתפעל מנוגדים זה לזה בניגוד של סוג הפועל (נרפא=חוזר פאסיווי, מתרפא=חוזר אקטיווי ['משתדל לרפא את עצמו']) ובניגוד של אספקט כאחד (נרפא=חוזר ריזולטטיווי ['כבר הבריא']), מתרפא=חוזר פאקטיטיווי ['מרפא את עצמו']).[34] שיקולים אלו של משמעויות בניני הפועל על פי צורות הופעתם של הפעלים למעשה מסייעים לשד"ל גם בפתרון השאלה הנראית לכאורה כשאלה של סגנון בלבד: מה ההבדל בין הצירוף "סקל יִסקל" (שמ' יט, יג), שבו המקור המוחלט שלפני הפועל הבא בנפעל בניינו בניין קל הוא, ובין "הִכרת

29 בית האוצר ב, עמ' 61. 30 בית האוצר א, עמ' סו. 31 בית האוצר ב, עמ' 108.
32 בית האוצר ב, עמ' 105. הפועל כתוב אצלו בכתיב מלא, אבל בכל הספרים הוא בא חסר.
33 בית האוצר ב, עמ' 107. 34 ובדומה בפועל "חבא" (נחבא, התחבא); בית האוצר ב, עמ' 104.

יכָרת״ (במ׳ טו, לא), שבו המקור המוחלט בניינו בניין נפעל הוא? על פי דרכו הוא למד, שבצירוף הראשון נכללת הוראה לפעולה: בני אדם חייבים לסקול את הנסקל, ואילו בצירוף השני אין הוראה לפעולה כלל: הכריתה נעשית מאליה.[35] דיוקים כאלה חוזרים בכתבי שד״ל הרבה מאד, וגם אם הם נראים במבט ראשון כדרושים יפים, העיון המעמיק בהם מלמדנו שעומק פשטם של דברים הם. ודאי יש לזקוף זאת לדרך עבודתו.

גם בתחום הצורות של השם אנו מוצאים הערות מפתרות בכתבי שד״ל, גם אם במידה פחותה מאשר בפועל. יש לקבוע גם בשם את השורש שממנו נגזר השם (למשל ״חרון״ נגזר מ״חרה״ [קרוב ל״חרר״] שעניינו חמימות ושריפה);[36] משקלי השם עשויים להתחלף זה בזה בקבוצת השמות ה״סגוליים״ (כגון ״גֹּדֶל״ – ״גֻּדַּל״ [על דרך הארמית], ״קֹדֶשׁ״ – ״קֻדַּשׁ״);[37] צורת השם המסתיימת בתי״ו (״זמרת״) אינה בהכרח נסמך, אלא היא יכולה להיות גם צורת הנפרד המיוחדת לשירה;[38] השירה מעדיפה את צורת השם ביחיד על צורתו ברבים (מסיבות פסיכולוגיות).[39]

(2) תחביר

אין חלק תחביר בספר הדקדוק של שד״ל, על כן חשובות במיוחד הערותיו המרובות בנושאים השייכים לכאן. יש שהוא נזקק לשאלות תחביר שלא דנו בהן במחקר לא לפניו ולא אחריו, ורק בימינו נתעוררו לבררן.

בשאלות הקשורות ביחסי נושא־נשוא של המשפט אנו קוראים הערות מלאות עניין. המקור הנטוי דו־משמעי הוא בעברית, משום שמבָצע הפעולה שלו יכול להיות זהה עם מבצע הפעולה של הפועל הראשי, ויכול להיות שונה ממנו; דרך משל: מעם מזבחי תקחנו למות (שמ׳ כא, יד) – כדי שימות הוא, ואין מים לשתות העם (שמ׳ יז, א) – שישתה העם; וכן בלשון חכמים: חתיכה הראויה להתכבד (חולין ק ע״א) – לא שתתכבד החתיכה אלא שיתכבדו בה בעליה.[40] חשובה הבחנתו בין פועל סביל המציין את קבלת הפעולה, ובין פועל סתמי שהוא אקטיווי ומציין את ביצוע הפעולה; שניהם עשויים לבוא בצורת נפעל, ואפשר להבדיל ביניהם על פי צורת המקור המוחלט שלידם: אם הוא בבניין קל, הפועל סתמי, ואם הוא בנפעל, הפועל סביל.[41] מאופיו הכפול הזה של נפעל נובע, שיכול לבוא לידו ״את״: הוא מביע במקרה זה את הסיתום; מכאן גם שפועל כזה יכול לבוא בלא התאם במין ובמספר עם ה״נושא״ (כגון: מצות יאכל [שמ׳ יג, ז]), משום שלאמיתו של דבר הוא מציין פעולה אקטיווית המוסבת אל מבצע פעולה סתמי.[42]

35 בית האוצר ב, עמ׳ 63. 36 בית האוצר א, עמ׳ עד. 37 בית האוצר א, עמ׳ פ.
38 בית האוצר א, עמ׳ סט.
39 ״ההרגשה חזקה הרבה יותר כשהתבוננות השומע מתכוונת לנושא אחד...״, ראה בית האוצר א, עמ׳ סז.
40 בית האוצר ב, עמ׳ 38. 41 בית האוצר ב, עמ׳ 63; וראה לעיל, הערה 35. 42 בית האוצר ב, עמ׳ 64.

בתחום מגדירי הפועל שד״ל מרבה לעסוק בהצרכות השונות של הפועל. ההבדלים בין ״ירא את״, ״ירא מן״, ״ירא מפני״, ״ירא מלפני״ צריכים להיות, לדעתו, לא הבדלים סגוניים בלבד, אלא גם הבדלים סימנטיים;[43] מכאן העניין המיוחד שיש לו בבירור משמעויות מלות היחס השונות, כגון ״את״, ״עם״,[44] המציינות בעיקר את ההתחברות עם מישהו; ״מן״, ״על״, ״בגלל״, ״מפני״, ״בעד״, ״למען״, ״בעבור״, המציינות את הסיבה.[45] מדרכי צירופו של המקור המוחלט עם פעלים נטויים הוא למד, שהצירוף ״גאה גאה״ (שמ׳ טו, א) אינו מציין תכונה אלא פעולה (אין מקור מוחלט ליד פעלים מתארים).[46]

שימושי הזמנים של הפועל בלשון המקרא, כידוע, מהסוגיות הקשות של הדקדוק העברי הם. שד״ל מקדיש להם תשומת לב רבה. הוא יודע, שצורות הפועל השונות מכוונות לעתים לספירות זמניות שונות: יפעל יכול לציין עבר, ויפעל – הווה;[47] הבינוני עשוי להביע עתיד קרוב (כגון: הנך שכב עם־אבתיך [דב׳ לא, טז]);[48] יש לצורות פועל אלו גם משמעות של אספקט, כגון ״ויפקד״ מציין עבר ״נשלם״, ״ופקד״ מציין עבר ״בלתי נשלם״ (בשאלה זו יש היום דעות שונות מזו במחקר);[49] הן משמשות גם להבעת המודוס, כגון: אכל תאכל (בר׳ ב, טז) – תוכל לאכול; וקם העם הזה (דב׳ לא, טז) – אפשר שיקום;[50] להבעת המודוס של הרצון משמשות צורות פועל שונות: יפעל מקוצר (יהי), ופעל, אפעלה.[51]

מבין מגדירי השם מחכר לעתים הלוואי שהוא איבר שני במבנה של סמיכות. אין הסומך מציין תמיד את היחס שבין קניין לבעלים, אלא יש שהוא מביע תכונה של האיבר הראשון; הוא בא אפוא במקום שם תואר (במבנה של שם המלווה על ידי שם בהתאם של מין ומספר): אנשי קדש (שמ׳ כב, ל) = ׳אנשים קדושים׳, אנשי אמת (שמ׳ יח, כא) = ׳אנשים נאמנים׳.[52] המבנה המשמש כתחליף לסמיכות: ״מטתו שלשלמה״ (שה״ש ג, ז) בנוי על דרך הארמית, כשם שיש מבנים תחביריים נוספים על דרך הארמית בשיר השירים (כגון ״שֶׁלמה״ [א, ז] = דילמא, די־למה [עז׳ ז, כג] בארמית).[53]

צירוף סמיכות עשוי ליצור יחידה תחבירית־סימנטית בתוך המשפט, וכשמורפימה של כינוי קניין מצטרפת אליו, היא מגדירה את הצירוף כולו, ולא את האיבר השני שלו בלבד, כגון ״אל־נוה קדשך (שמ׳ טו, יג) = אל נוה קדש שלך, כלומר אל הנוה הקדוש אשר לך״.[54]

43 בית האוצר א, עמ׳ יב; ב, עמ׳ 11. 44 בית האוצר ב, עמ׳ 57/56.
45 בית האוצר ב, עמ׳ 183—186. 46 בית האוצר א, עמ׳ סו. 47 בית האוצר א, עמ׳ עג.
48 בית האוצר ב, עמ׳ 53.
49 בית האוצר ב, עמ׳ 52/51. ראה S. R. Driver, A Treatise on the Use of the Tenses in Hebrew, Oxford 1892, ch. VI, pp. 70ff. ח״ב רוזן, ספר בירם, עמ׳ 205 ואילך.
50 בית האוצר ב, עמ׳ 99. 51 בית האוצר ב, עמ׳ 51.
52 בית האוצר א, עמ׳ עז. 53 בית האוצר א, עמ׳ סח. 54 בית האוצר א, עמ׳ עז.

יחידות תחביריות־סימנטיות (במינוח של ימינו: סינטגמות) שבתוך המשפט, הנבנות מפעלים ומגדיריהם או משמות ומגדיריהם, מופרדות לעתים משאר חלקי המשפט על ידי טעמים מפסיקים ועל ידי צורות הפסק של המלים שבסוף ה״חוליות חוליות ופסקי פסקי״; מכאן ההסבר לבואן של צורות הפסק גם כשאין אתנחתא או סוף פסוק דווקה טעמי המלים שבסוף היחידות.[55] עיקרון זה כוחו יפה עד כדי כך, שבמקום שאין צורת הפסק למלה המסיימת את היחידה (במקרה שיש אפשרות לצורת הפסק מיוחדת, כמובן) יש להסיק, שההפסק שבין היחידות אינו שלם; לדוגמה: ״ויתן את־קלו בבכי וישמעו מצרים (בר׳ מה, ב – אתנחתא, בלא צורת הפסק של המלה, אף על פי שאפשר היה לה לבוא בצורת הפסק) ענינו: כל כך נתן קולו עד ששמעו מצרים, והנה ענין אחד הוא, ואין כאן הפסק מאמר״.[56] הווי אומר, יש כאן אמצעי להבדיל בין משפטים עצמאיים הבאים באיחוי עם משפטים אחרים (כשבסוף היחידה באה צורת הפסק) ובין פסוקיות משועבדות (כשבסוף היחידה באה צורת הרהיטות, אף על פי שיש לאותה מלה גם צורת הפסק מיוחדת).

משפטים עצמאיים בסידרה של איחוי עשויים להיות מקושרים ביניהם בסימני קישור של איחוי (לרוב בוי״ו החיבור); כשאין סימני קישור ביניהם (״asyndeton״) אנו למדים מהמבנה על תכיפות הפעולה; למשל: ארדף אשיג אחלק שלל (שמ׳ טו, ט), כרע נפל שכב (שו׳ ה, כז).[56] אבל היעדר הקישור בין משפטים שונים יכול להתפרש גם בדרך אחרת: הוא יכול להיות פסוקית זיקה המשועבדת למלה זוקקת במשפט; כך למשל בשירת הים: ימינך ה׳ נאדרי בכח (שמ׳ טו, ו) – ״נאדרי בכח חחר לאל, והוא כמאמר מוסגר, ימינך ה׳ שאתה נאדרי בכח, ימינך תרעץ אויב״.[57]

אין בכל המובאות וההדגמות האלה כדי להקיף את כל תופעות התחביר של הלשון העברית בדרך של שיטה, ולא ניסה שד״ל כלל לכתוב גם את תחביר העברית. אבל יש ויש בהערותיו־הארותיו המרובות כדי להתוות את כיוון המחקר והתיאור בתחום חשוב זה. רבים מהכללים ומהקביעות שלו לא נבדקו במחקר שיטתי עד היום הזה, ונראים הדברים שלאחר בדיקתם הם יתאשרו ויהיה בהם משום תרומה נכבדה לתיאור התחביר של הלשון העברית.

ג. המילון

רבות קבל שד״ל על חסרונו של מילון (״ספר שרשים״) ראוי לשמו בעברית, וראה כחובתו לעשות הכנות וחקירות מוקדמות לקידום חיבורו של מילון כזה. במילון חייב החוקר לרשום את משמעותן הראשונה של המלים, ואת דרכי השתלשלותן של המשמעויות במשך הזמנים.[58] גילוי המשמעות הראשונה שייך לשדה האטימולוגיה,

55 בית האוצר ב, עמ׳ 101. 56 בית האוצר א, עמ׳ עה. 57 בית האוצר א, עמ׳ עג.
58 בית האוצר ב, עמ׳ 152/151.

ותיאור המשך הסתעפויות המשמעויות לתחום הסימנטיקה; תוצאות שני ענפי המחקר מובאות יחד בערכים שבמילון. עיוניו של שד״ל בנושאים מילוניים מקיפים את שניהם כאחד.

(1) אטימולוגיה

שד״ל סבור, שידיעת האטימולוגיה של המלים (״גזרת המלים״) חשובה לאדם לא רק להבנת טקסטים קדומים, אלא גם לשימושו הנכון בלשונו למעשה. רק מי שיודע את מוצאן של המלים ואת משמעויותיהן המקוריות, יוכל להימנע מטעויות ומשיבושים בדיבורו ובכתיבתו.[59] אלא שנראה שאין גילוי מוצאן של המלים מן המלאכות הקלות, ובייחוד בסוג המלים הראשוניות, שהן אונומטופוייה או ״מלים הסכמיות״. הקושי הגדול הוא, מה ישמש קנה מידה לחוקר לקביעת המשפחות האטימולוגיות של המלים. יש שסומכים על קירבת המלים זו לזו בצורתן, כלומר בשורשן (״במבטא״), כפי שעשו גם מחברים שקדמו לשד״ל,[60] אלא שבמקרה זה עשויים לצרף למשפחה אחת מלים הומונימיות רבות, שאין לאמיתו של דבר כל קשר ביניהן. על כן שד״ל סומך ״על קרבת העניין״ בקביעת המשפחות האטימולוגיות, כלומר מלים יצורפו יחד רק אם יש ביניהן קשר כלשהו במשמעותן הראשונה. חולשת השיטה הזאת מתגלה, כשמצטרפת לרצון לגלות קשר ענייני בין מלים שונות גם הנכונות לפצל שורשים ולראותם כצירופים של מלים אחדות. כך, דרך משל, שד״ל דוחה את האטימולוגיה של ״בקר״ מהפועל ״לא יבקר״ (ויק׳ כז, לג) ושל ״רגל״ (פועל) מ״רגל״ (שם), ומציע במקומן את האטימולוגיה ה״ענייניתי״ הבאה: ״בקר״ נגזר מ״בקע אור״, ו״רגל״ מ״רע גלה״.[61] שיטה אטימולוגית זו נדחתה במשך הזמן על ידי שד״ל עצמו, ונתחלפה בשיטת ההשוואה עם לשונות שמיות אחרות; שוב לא שאף אפוא שד״ל למצוא את ההנמקה האטימולוגית של מלים עבריות בתוך הלשון העברית דווקא, ואם נמצא להן שורש מקביל בארמית או בערבית, כבר נקבעה נקודת המוצא של משמעויות המלה העברית הנבדקת (למשל האטימולוגיה של ״תר״ הוצעה תחילה מן הצירוף העברי־הארמי ״אתא ראה״, ולאחר מכן הוחלפה ב־تار = ׳סבב׳, בערבית).[62] הדוגמות לשימוש בשיטה זו מרובות מאד.

מרובות הן גם ההצעות לגזרון מלים עבריות בדרך האונומטופוייה. שם ההוויה, למשל, מורכב משני קולות טבעיים: מ־יה, שהוא קול של שמחה, ומ־וה, שהוא קול של בכייה ועצב;[63] המשפחה האטימולוגית של המלים ״הלל״, ״תְהִלה״, ״תָהלה״, ״הילולה״, ״יללה״ נגזרת כולה מההגה ל, שהוא נוח לנגינה בכיוונים ובמגמות שונים: כקול של שמחה וכיבוד (תְהִלה) וכקול של לעג (תָהלה) כאחד.[64]

59 בית האוצר ב, עמ׳ 66. 60 שד״ל מזכיר את רמבמ״ן, וייזל, שראה את עבודותיהם בתחום זה.
61 בית האוצר ב, עמ׳ 8; וע׳ גם א, עמ׳ יא; אמנם מהאטימולוגיה של ״רגל״ חזר בו לאחר מכן, ר׳ שם א, עמ׳ כד.
62 בית האוצר א, עמ׳ יא, כד. 63 בית האוצר א, עמ׳ עא. 64 בית האוצר ב, עמ׳ 36.

גדול כוחו של שד"ל בגילוי האטימולוגיה של מלים לא־ראשוניות, שכן ההשערות והשיקולים נתמכים כאן בראיות ספרותיות חזקות, כיד למדנותו הגדולה של שד"ל; ניכר הדבר בייחוד בפירושן של מלים בתר־מקראיות. דוגמות אחדות יספיקו לכך: "בני חקרא" = בני המצודה, על פי היוונית Ακρα, וראיות לה במקורות הארמית היהודית;[65] "כלפי" < כלאפי;[66] "קראים" = קרויים, וההשתלשלות הסימנטית הייתה כך: "קרא" = 'איש הבקיא בקריאת המקרא בניקוד וטעמים' > 'שוקד על הבנת המקרא ובקיא בפירושו (לאחר ניקוד הספרים)' > 'תלמיד מתלמידי ענן, בן מקרא';[67] "אגרון" נגזר מ"אגר בקיץ" (משׁ' י, ה) "להורות אסיפה וקיבוץ של מלות".[68]

(2) סימנטיקה

תפקידו העיקרי של המילונאי לתאר את המערכת הסימנטית של הלשון כפי שהיא מתגלמת במבנה המשמעויות של המלים שבה. העיסוק בנושאים אלו נחשב בעיני שד"ל כעיסוק בפנימיות הלשון, שיש בו משום גילוי "פליאות חכמה הסמויות מן העין". אלא שעמד על כך לאחר עבודה של שנים אחדות, שאין להגיע אל חקר העבודה הזאת במהרה. אולי זו היא הסיבה לכך, שמעטים היו בין חכמי הלשון, שעשו את החקירות המילוניות לעיקר עיסוקם. ואין הכוונה לחיבור מילונים, אלא לבירור השאלות המיוחדות הטעונות פתרון בכל מחקר סימנטי שיטתי: הדרכים והמניעים לשינויי המשמעויות של המלים, טבעם ומעמדם של הנרדפים ושל ההומונימים בלשון ("הלשונות הנאמרים בענינים שונים, ומקראים משותפים"). תכניתו של שד"ל לעסוק בבעיות אלו, שהיא צורך השעה, מאחר שמימי הרמב"ם שדן בשאלות אלו בפרקים הראשונים של המורה, נעשה מעט מאד לקידום המחקר בתחום זה.[69] גם אם לא הייתה עבודתו זו של שד"ל עבודה לקסיקוגראפית שלמה, בירוריו המרובים בשאלות מבודדות של המילון העברי (בעיקר של לשון המקרא) ובתופעות הסימנטיות בכללן, שעסק בהן במשך עשרות בשנים, חשיבותם גדולה לכל עבודה מילונית עברית עד היום.

נסקור כאן את הבעיות הסימנטיות השונות, שעסק בהן שד"ל בדיוניו בנושאים שונים.

הגדרת משמעות המלים

לא די לדעת את האטימולוגיה של המלה, כדי לדעת את משמעותה במקום מסוים למעשה, אלא יש לבדוק את המלה בהקשרה התחבירי והספרותי, ובסיועו נוכל לעמוד על משמעותה. כך נוהג שד"ל בדרך קבע בפירושיו לכתובים: הוא שואל,

65 בית האוצר א, עמ' כד. 66 בית האוצר א, עמ' עה. 67 בית האוצר א, עמ' כא.
68 בית האוצר א, עמ' לב.
69 בית האוצר א, עמ' ד; הוא מונה שם את מפרשי ימי הביניים שבירורו לפעמים את החילוקים בין נרדפים מסוימים, וכן הוא מזכיר את עבודות החוקרים שפעלו סמוך לזמנו, בעיקר את וייזל; וראה גם בית האוצר ב, עמ' 8; 151.

באיזה הקשר מופיעה המלה הנתונה, ועל יסוד הקשריה הוא קובע את משמעותה (בכך הוא ממשיך את דרך הפרשנות של קדמונינו). דוגמות: "טבע", "נאון", "כונן" (משירת הים).[70]

זוהי הדרך הבדוקה גם להבדיל בין נרדפים שונים. אף על פי שהמלים נראות כאילו הן מורות "על עניין אחד בעינו", אפשר להבחין ביניהן על פי דרך שימושן, שכן "הכתובים משתמשים תמיד בלשון זה בענין זה, ובלשון זה בענין אחר, ולא שניהם בשני העניינים"; כך אפשר להבדיל, למשל, בין "אפר" (המופיע תמיד כסימן הדאגה והאבלות) ובין "דשן" (הבא תמיד בניקוי המזבח).[71]

תורת הנרדפים

כל זמן שאין אנחנו יודעים את סיבת בחירתן של מלים בכתוב, ובייחוד במקום שיש בלשון מלים נרדפות המכוונות לכאורה לאותו עניין עצמו, אין אנו מבינים את הכתוב אלא בקירוב. מכאן התעניינותו הגדולה של שד"ל בבירור החילוקים שבין הנרדפים. טעם נוסף טעם מעשי הוא: ריבוי נרדפים בלשון, שכל אדם משתמש בהם כרצונו, בלא כל חוקיות מחייבת, סימן של עניות הוא ללשון. אם יעלה אפוא בידינו לגדור את תחומיהם של כל הנרדפים, נשיג בזה מטרה כפולה: נבין את הכתובים בדיוקם, ונעשיר את לשוננו לצרכי שימושנו.[72]

ואלה הם העקרונות המנחים את שד"ל בבירוריו אלו: 1. אין נרדפים מושלמים בלשון[73] ועל כן אי אתה יכול להחליף מלה אחת במלה נרדפת בכל מקומות הופעותיה; 2. הצד השווה של המלים הנרדפות הוא, שהן מכוונות לתחום מסומן משותף, ובאותו תחום הן תופסות את מקומן על פי חלוקה מיוחדת, השונה מתחום לתחום. מתפקידי החוקר לגלות את עקרון החלוקה בתחומים השונים שנתפסו על ידי קבוצות הנרדפים (קרובה התפישה הסימנטית הזאת לתורת השדות הלשוניים של הסימנטיקה המודרנית). שיטת הבדיקה היא בניצול הקשרי המלים, כפי שכבר נזכר לעיל. והרי דוגמות אחדות לדרך עבודתו של שד"ל בתחום זה: נמוג – נמס: "נמוג" = 'ניתך על ידי המים', "נמס" = 'ניתך על ידי האש והחום'; זכר – שמר: "זכר" מכוון לשעבר, "שמר" מכוון להבא.[74] אין להתעלם מהקשיים העולים לפעמים מפסוקים מסוימים, הנראים סותרים את החלוקה שהוצעה בהילוקי הנרדפים השונים: שד"ל מיישב אותם, לעתים אמנם בדוחק (השווה למשל את בירורי החילוק בין "תר" ל"מרגל").[75] נותר לנו לבדוק את מכלול הנושאים מחדש, ולבחון את הצעות שד"ל ואת פתרונותיו בשיטות המחקר שבידינו היום.

70 בית האוצר א, עמ' עב, עד, פא. 71 בית האוצר ב, עמ' 7; וראה גם א, עמ' ד.

72 בית האוצר א, עמ' ב–ד.

73 בית האוצר א, עמ' י; הוא מזכיר את ראובן בן אהרן הלוי (מדקדק אשכנזי), שכבר עמד על עיקרון זה בספרו "עבותות אהבה", פיורדא התק"ד, דף מא (הספר לא היה בפניי).

74 בית האוצר א, עמ' עט; ב, עמ' 91/90. 75 בית האוצר א, עמ' יא.

שינויי המשמעויות

הערך שבמילון רושם את משמעויותיהן השונות של המלים, שהן תוצאות של השתלשלות סימנטית מסועפת. המחקר הסימנטי בודק את השינויים עצמם, את טיבם ואת מניעיהם, ואין הוא מסתפק ברישומן של תוצאות השינויים בלבד. שד"ל עוסק במקומות רבים בבדיקת טיב שינויי המשמעויות, והוא עוקב אחר דרכי המעבר מהמשמעות הראשונה של המלה אל משמעויותיה האחרות.

שני תהליכים שונים עשויים לעבור על משמעויות המלים, שאפשר לציין אותם במונחים הלקוחים מתורת הריטוריקה (והמקובלים בסימנטיקה של ימינו) כמיטונימיה וכמיטאפורה. מרבית השינויים הסימנטיים שנרשמו על ידי שד"ל שייכים לסוג הראשון (הוא משתמש לציון התהליך במונח "הושאל"), ומיעוטם לסוג השני ("משל" במינוח של שד"ל). דוגמות למיטונימיה: "גאה" = "לשון גובה ורוממות; ולשונות גובה ומעלה מושאלים הרבה על ההתגברות על הזולת" (המעבר היה אפוא: גבה, גבה ממישהו מתוך שהתגבר עליו, התגבר על מישהו); "אדיר" = "נאזר, והושאל להוראת החזק" (המעבר היה: נאזר, נאזר כדי להתחזק, התחזק); "אריק חרבי" = "אוציא חרבי מתערה... והלשון מושאל, כי מתחלה אמרו על הכלי הנשאר ריק, ואח"כ השאילו המלה על הדבר שמוציאין אותו מן הכלי" (המעבר היה: מן הכלי אל תוכן הכלי); "תורישמו" = "ענין השמדה... ותחלת הוראתו לשון הוריש, גרם לפלוני שיהיה ממנו ירושה, וזה על ידי שהמית אותו" (המעבר היה: גרם שפלוני השאיר ירושה, גרם שפלוני השאיר ירושה על ידי כך שהמית אותו, המית את פלוני); "ירגזון" – "עיקר ענינו נדנוד ורעדה... והושאל לנדנוד הנפש והמיתה ושאונה לכל סבה שתהיה... הפחד,... העצבון,... החמה והחרון..." (המעבר היה מן הדבר לסיבתו).[76] ודוגמות למיטאפורה: "נמוגו" – "נמסו כדבר הנמס בתוך מים, והוא משל כאלו אבד חוזק לבם והיה למים..." (כלומר הייתה כאן העברה מתחום תופעות הטבע אל תחום נפש האדם); "תהרס" – "...ואח"כ (אמרו) על הפורץ גדר ועובר גבולו, כאילו הוא מפיל הגדר" (העברה מפעולה לפעולה על יסוד הדמיון ביניהן).[77]

(3) סטיליסטיקה

הדיונים בשאלות של סגנון קובעים מקום לעצמם, ולא כללנו אותם כאן בסקירה על פעולות שד"ל בשדה המילונות אלא משום שתוצאות הבדיקות הסגנוניות נרשמות בדרך כלל במילון. כך הוא הדבר בבדיקת סוגי הלשונות, האופייניים לסוגי ספרות, או לקבוצות חברה שונים: המילון מציין את שייכותן של מלים מסוימות אל הלשונות המיוחדות ההן (מאידך הנתונים שהסטיליסטיקה דנה בהם עניין להם עם הדקדוק מכאן, ועם תורת הספרות מכאן). מן הראוי יהיה לעיין בהערותיו של שד"ל השייכות

76 בית האוצר א, עמ' סו–עד, בפירוש שירת הים. 77 בית האוצר א, עמ' עט; עד.

למקצוע מיוחד זה, שכן המחקר בו דל הוא מאד בעברית עד היום הזה, ועשוי הקורא לצאת נשכר מהערותיו של שד־ל.

בשאלת ההבחנה בין לשון מקורית ובין לשון של תרגום בטקסט ספרותי יש בידי שד־ל קנה מידה סגנוני, ממושגי תורת הסגנון הסובייקטיווית: לשון תרגום אי אפשר שיהיה בה מן הצחות. על פי זה דוחה הוא את הסברה, שדברי בלעם תורגמו לעברית מארמית, שכן יש בהם מן הצחות.[78]

בלשון העברית המקראית גופה יש להבדיל בין לשון הפרוזה ובין לשון השירה. מלים ארמיות המצויות בפרוזה (המאוחרת), כגון בלשון דנ׳, עז׳, נחמ׳, דה״י, אס׳, עדות הן לזמן ולמקום של חיבור הספרים: אותן מלים ארמיות אינן ממלאות שם תפקיד סגנוני כלל, אלא מחברי הספרים דיברו כבר ארמית, ומלים ארמיות נתגנבו לכתיבתם גם כשכתבו עברית.[79]

מה שאין כן בלשון השירה המקראית (שהיא קדומה יותר): המלים הארמיות שבה בעלות ערך סגנוני הן. הן נבחרו בשירה, מפני שהשירה מחבבת מלים בלתי מורגלות בפי ההמון ומלים עתיקות חרות, והמלים הארמיות מלים ארכאיות היו. ולא בחומר מילוני בלבד ניכר הארכאיזם בשירה המקראית, אלא גם בצורות דקדוקיות, כגון בכינוי המושא של גוף הנסתרים ״מו, כגון ״יאכלמו״ (השווה המו בארמית (עז׳ ז, יז]).[80] כן מצויות בלשון השירה המקראית מלים בעלות צורה ומשמעות המיוחדות לשירה, אף אם אין הן ארכאיות, כגון ״מכון״ = ׳מקום׳.[81]

תכונה מיוחדת נוספת לשירה המקראית היא התקבולת (בלשונו של שד־ל: ״כפל ענין במלות שונות... Parallelismus״). וכדרכו שד־ל נכנס גם כאן בעובי הבעיות של התקבולת, ומברר והולך את סוגיה מבחינה צורנית ומבחינה סימנטית כאחד. הוא מתאר את הסוגים הבאים: תקבולת של דימוי, של ניגוד, של ביאור, של המשך תוך כדי חזרה על חלק מהצלע הראשונה, של המשך במלים לא־נרדפות, של המשך במלים נרדפות.[82]

פרטים מיוחדים נרשמו בסוג התקבולת שיש בה חזרה על חלק מהצלע הראשונה (סוג זה נקרא היום הצלע המרחיבה): יש שחלק מהצלע הראשונה חוזר בלא שינוי (כגון: ימינך ה׳ [שמ׳ טו, ו]), יש שהוא חוזר בהשמטת מה (כגון: מי־כמכה באלים... מי כמכה [שם, יא]), ויש שהחלק החוזר בשינוי מה משפט שלם הוא (עד־יעבר עמך... עם־יעבר עם... [שם, טז]).[83]

78 בית האוצר ב, עמ׳ 59. 79 בית האוצר א, עמ׳ סז.
80 בית האוצר א, עמ׳ סז; עד. וראה לעיל על ״זמרת״, הערה 38.
81 בית האוצר א, עמ׳ פא. 82 בית האוצר א, עמ׳ ע. 83 בית האוצר א, עמ׳ עד, עו, פ.

ד. הפילולוגיה (שאלות היסטוריות־ספרותיות)

(1) תולדות הלשון העברית

ראשי פרקים של תולדות הלשון העברית כתב שד"ל בספרו האיטלקי Prolegomeni etc.,[84] ותרגומם לעברית הופיע לאחר מכן.[85] יש בהם בירור שמותיה של הלשון העברית ("לשון הקדש" החלה להקרא בימי בית שני בלבד),[86] בירור יחסה אל לשונות שמיות אחרות, וחלוקת תולדותיה לתקופות. כאן נעיין בהערותיו המפוזרות בכתביו האחרים, שיש בהן כדי להוסיף על מה שהעלה בדיון המרוכז בנושא זה.

חייבים אנו לעקוב אחר השינויים שחלו בלשון העברית במשך ימי חיותה: אין לשון תקופה אחת דומה ללשון תקופה אחרת. הלשון משתנית כמו שמשתנה העם הדובר בה.[87] השינויים יכולים לחול בהשפעת לשון אחרת שהעם סיגל לעצמו; כך היה בלשון המקרא המאוחרת, כשהארמית הטביעה את חותמה על העברית. בספר דה"י שד"ל מוצא הרבה זרויות, שמוצאן בארמית. דרך משל: ויברך על־ברכיו (דה"ב ו, יג), שדוגמתו בארמית: ברך על־ברכוהי (דנ' ו, יא). סיבת הדבר היא, שהלשון העברית התחילה להשתכח בימים ההם.[88] אולם אין ספק, לדעתו, שלא נשכחה ידיעת העברית מאבותינו לגמרי, ותמיד ידעו למה מכוונים הדברים הכתובים בתורה.[89]

לשון חכמים, שהייתה לשון הדיבור בימי המשנה והתלמוד (עד המאה החמישית לספירה)[90] טעונה תיאור מיוחד. דקדוקה שונה מדקדוק לשון המקרא (ועל כן אין לתקן את נוסח התפילות על פי דקדוק לשון המקרא), ומילונה מילון לעצמו הוא, שיש לתארו בחיבור מיוחד. שד"ל עצמו עסק לפרקים ב"ביאור קצת לשונות מלשון חכמים",[91] פירסם דוגמה לחיבור מילון ללשון חכמים,[92] ורמז על עקרונות אחדים שיש להשתית את העבודה הזאת עליהם. כך, למשל, הכרח הוא לחבר תחילה קונקורדנציה ללשון המשנה ושאר החיבורים שנכתבו בלשון חכמים, שכן בלעדיה אין המילונאי יכול לעשות עבודה שלמה. בעניין המלים שממוצא יווני או לטיני הוא מכריע, שיש לרשום אותן במילון לשון חכמים, שהרי חכמינו קיבלו אותן והשתמשו בהן (כשם שלא נוציא מלשון המקרא את המלים הארמיות והפרסיות שנתאזרחו בה).[93]

84 Prolegomeni etc., עמ' 73—104.

85 תולדות לשון עברי מאת שמואל דוד לוצאטו... העתקה עברית מאת יצחק חיים קאסטיליוני, קראקא תרנ"א.

86 ראה Prolegomeni, עמ' 77; וגם בית האוצר ב, עמ' 7/6.

87 בית האוצר א, עמ' I. 88 בית האוצר ב, עמ' 42.

89 הוא מתפלא על בעלי התוספות, שכתבו בחולין סג ע"א, שהנשר איננו aigle (aquila): איך ייתכן, ששכחו את שמו של מלך העופות! ראה בית האוצר ב, עמ' 3.

90 את ראיותיו לכך פירט ב־Prolegomeni, וע' בתרגום העברי, עמ' 19—21.

91 בית האוצר ב, עמ' 151—162. 92 ביכורי העתים תקפ"ט, עמ' 123—132.

93 בית האוצר ב, עמ' 152/151.

את הלשון העברית של ימי הביניים ששימשה כלשון כתיבה בלבד יש ללמוד, לדעתו, יחד עם חיבורי המחברים, כלומר העיסוק בה שייך לביקורת הספרות. מכל מקום יש שהוא מעיר הערות דיאלקטולוגיות על לשון זו, ומהן נראה, שיש כאן מקום גם לדיון בלשני. הוא מוצא, למשל, הבדל בין הלשון העברית שבמזרח ובין הלשון העברית שבצרפת ובסביבתה בשימושה של המלה "קרא": עם הופעת הקראים נעלם השימוש במלה זו במזרח, אבל הוסיף להתקיים במשך זמן מה במערב, עד שנפסק בקרב היהודים הרבניים לגמרי גם שם.[94] עדויות דיאלקטולוגיות אחרות אנו מוצאים בדיוני שד"ל במסורת הניקוד של מלים מלשון חכמים, כגון בשם "רבי": רְבִּי, רָבִּי, רַבִּי, רֶבִּי, רִבִּי.[95] (ויש שדרך הניקוד של מלים מלשון חכמים, כפי שמקובל על שד"ל עצמו, מספקת לנו נתונים על מסורות הניקוד־ההגייה של העברית בימיו; הוא מנקד, למשל: מְקַבְּלָנִי, חוֹשְׁקָנִי, קוֹבְלָנִי, זְכוֹרָנִי.)[96]

(2) תולדות הדקדוק, כתבי מדקדקים

בספרו Prolegomeni כתב שד"ל את תולדות הדקדוק העברי, ראשיתו והשתלשלותו;[97] גם פרק זה מספרו האיטלקי תורגם לעברית והופיע לאחר מכן כספר נפרד.[98] הוא סוקר שם את תולדות הניקוד, את פעולות המדקדקים העבריים מימי הביניים, ואת ספרות המדקדקים שבזמן החדש. במקומות אחרים הוא עוסק בכתבי המדקדקים הראשונים, כגון רס"ג, מנחם ודונש. בהערכה יתרה הוא דן בפעילותם הדקדוקית של רס"ג ושל מנחם. הוא מברר את זהות החיבורים של רס"ג בענייני לשון, על יסוד המובאות מהם אצל מחברי ימי הביניים;[99] הוא מברר את השגות רס"ג על בן אשר ("תלף תלף האותות" = תלמד את לימוד האותות, כלומר ראוי שתלמד לימוד האותות קודם שתכתוב מה שכתבת);[100] הוא מעריך את רס"ג כל כך, משום שהוא שמר על טהרת הלשון בפני המחדשים־הפייטנים. ואילו את מנחם הוא מעריך, משום שהוא רואה בו את הרבני הראשון שחיבר מילון שלם ללשון העברית, ובו גם פירוש לקצת ענייני דקדוק;[101] לא צדקו המשיגים עליו, ושד"ל מגן על מנחם מפני השגות דונש, על יסוד שיקולים סימנטיים: מנחם לא הפריד בין השורשים הקרובים בעניינם זה לזה (כגון בין "נבל" ל"בלה");[102] העלילות שהעלילו עליו עלילות שווא היו (סברה שהאשימו אותו בקראות).[103]

94 בית האוצר א, עמ' כא. 95 בית האוצר ב, עמ' 157.
96 בית האוצר ב, עמ' 53. 97 Prolegomeni, עמ' 9—71.
98 יד שד"ל... כולל... פרק ראשון מספר שד"ל הנקרא בשם "הקדמה לדקדוק לשון עברי", הנוגע למקור הדקדוק העברי למצעד שלמותו, מתורגם עברית עם הערות והשלמות הפרק עד הזמן הזה מאת יצחק חיים קסטיליוני, קראקא 1895.
99 בית האוצר א, עמ' יח/יט, לב. 100 בית האוצר א, עמ' יט. 101 בית האוצר א, עמ' סד.
102 בית האוצר א, עמ' לז. 103 בית האוצר א, עמ' ס.

דיונים אלו בשאלות תולדות הדקדוק מיוסדים תמיד על מקורות ראשונים, לרוב על כתבי יד, שכמה מהם נתגלו על ידו. הוא מסתמך, דרך משל, על "מחברת בן אשר" (= דקדוקי הטעמים) שהייתה לפניו בכתב יד, "והכ"י משונה מאד מהדפוס"; השגות דונש על רס"ג הוא לא מצא בספריות, וכה"י היה אצלו; וכן תשובות מנחם על השגות דונש; האיגרת של מנחם לחסדאי; פירוש ספר יצירה לר"י בן ברזלי ברצלוני. הוא בדק גם את דברי המפרשים על פי כתבי יד, בייחוד בענייני לשון; כך הוא מעיר על דברי רש"י בדבר ניקוד מלה במקרא על יסוד כ"י שבידו.[104]

בעניין הטעמים האריך שד"ל במקומות שונים: בשאלת זמנם הוא עוסק בספרו "ויכוח על חכמת הקבלה . . . וקדמות הנקדות והטעמים",[105] ובתיאור שיטתם בספר הדקדוק ללשון העברית שכתב איטלקית,[106] ובמכתבו אל י' בר על הספר "תורת אמת".[106א] הוא נעזר בהם הרבה בדיוניו הלשוניים, כפי שראינו בדוגמות שונות לעיל, ובפירושיו לכתובים כאחד.[107]

(3) מדיניות לשון בימיו

אין שד"ל מסתגר בהיכל המדע בלא להטות אחן אל המתרחש בחיי המעשה. מחקריו בלשון העברית מכוונים גם למטרות מעשיות בהרחבת ידיעת הלשון העברית והשימוש בה. יש הכרח בפיתוח חכמת הלשון, כדי שנוכל להעמיק בעזרתה בדברי הכתוב בתורה, וכדי שנבין על ידה את התורה שבעל פה, שקשריה עם התורה שבכתב אינם עשויים להתבאר ללומד אלא על פי "עומק הלשון ועל פי הסברה הישרה".[108] זו צריכה להיות אפוא שאיפת החכמים הלומדים תורה.

מטרה מעשית היא שיפור לשון הכתיבה בדורו. שד"ל קובל לא אחת, "שאנו כותבים בלעגי שפה ובלשון מעורב ומבולבל",[109] מאחר שאין הכותבים יודעים את ההבדלים שבין המלים הנרדפות, ואין הם בקיאים במשמעויותיהן המקוריות של מלים, ולעתים גם אינם מכירים יפה את כללי הדקדוק של לשונם; ואין זו אשמתם, שהרי עדיין לא תוארו תחומים אלו של הלשון העברית בדרך משביעה רצון. במצב דברים זה כל מה שנכתב עברית בימיו נכתב בקשיים גדולים, ומן הראוי להסיר את המכשולים בפני התפתחותה של הלשון העברית.

שד"ל אינו מונע את עצמו גם מהעבודה המעשית של הרחבת הלשון, של החייאתה ושל הפצתה בין צעירי דורו בעל פה ובכתב, ובשנת 1846 הוא מעיד על עצמו, שזה

104 בית האוצר א, עמ' יט, יח, מ, מו/מז, סה.

105 ויכוח על חכמת הקבלה ועל קדמות ספר הזוהר וקדמות הנקדות והטעמים, ראה לעיל, הערה 2.

106 (ראה לעיל, הערה 21) Grammatica etc., Fasc. I., Padova 1853, pp. 47ff.

106א י' בר, תורת אמת . . ., ונספחה אליו אגרת . . . על אודות הטעמים . . . על ידי ש"ד לוצאטו, רדלהיים 1852.

107 אף על פי שלא תמיד הוא מסכים עם בעלי הטעמים, ראה למשל את פירושו ליר' מט, כג (נמוגו בים דאגה): נמוגו בים של דאגה, נגד הטעמים והניקוד; בית האוצר א, עמ' עט.

108 בית האוצר א, עמ' ב. 109 בית האוצר א, עמ' ב; ב, עמ' 5.

עשרים שנה הוא עמל בכיוון זה.[110] אלא שאין מלאכה זו יכולה להיעשות בידי יחיד: יש להקים "כנסת גדולה", חברות של חכמים, "ובכללן גם כן חברות בעלי הלשון, אין מלאכתם כי אם לברר וללבן עניני שפתם"; קבוצה של חמשים זקנים ודאי אפשר למצוא בימיו, שיתמסרו לחקר הלשון העברית ולמציאת דרכים להרחבתה ולהחייאתה. אם ייסדו העמים האחרים חברות כאלה, ללשון הקודש "צורך לחברה כזאת יותר מכל שאר הלשונות אשר המה חיים עדנה".[111]

שד"ל רואה לפניו את החייאת הלשון העברית כלשון של כתיבה תחילה, ולאחר מכן גם כלשון של דיבור, כמטרה קרובה שיש לחתור לקראתה בפעולות מעשיות. לפעמים הוא גם רומז לדרכי פסיקה בענייני לשון השנויים במחלוקת, כדרך שיש לנהוג בלשון חיה שבעלי סמכות לשונית מכוונים את התפתחותה (דרך משל: יש לומר "שָׁעָתִי", לפי כללי הדקדוק העברי, ולא "שַׁעָתִי", כפי שמסתבר על פי הדקדוק הארמי; לאחר שקיבלנו את המלה ללשוננו, עברית היא לכל דבר).[112]

עד היכן הקדים שד"ל את דורו גם בדבר הזה!

3. שד"ל בשדה הבלשנות הארמית

זכותו הגדולה של שד"ל בשדה הבלשנות הארמית היא בכך, שהכיר שיש להבדיל בין הדיאלקטים השונים של הארמית. הוא כתב ספר דקדוק לארמית המקראית,[113] ובו אין הוא מתאר אלא את הארמית המקראית, בלא עירוב עם לשונם הארמית של התרגומים ושל התלמודים. חיבור זה נדפס יחד עם חיבור אחר, עם דקדוק הארמית של התלמוד הבבלי, שגם בו הדיון מוקדש לאותו דיאלקט בלבד, בלא עירוב כלשהו.[113א] שני החיבורים היסודיים האלה תורגמו במהרה לגרמנית,[114] לאנגלית,[115] ודקדוק הארמית הבבלית אף לעברית.[116]

לא כתב שד"ל דקדוק מיוחד ללשון תרגום אונקלוס, אבל עשה הרבה כדי לאפשר לבאים אחריו כתיבת חיבור זה. בספרו המוקדש לאונקלוס, "אוהב גר",[117] מובאות

110 בית האוצר א, עמ' II. שם, עמ' ו מובא שירו שכתב בשנת 1819 על לשון הקודש, ובו תקווה להחייאתה.

111 בית האוצר א, עמ' ב. 112 בית האוצר ב, עמ' 162.

113 S. D. Luzatto, Elementi del Caldeo Biblico e del Dialetto Talmudico Babilonese, Padova 1865. וראה את דברי F. Rosenthal, Die Aramaistische Forschung seit Th. Noeldeke's Veroeffentlichungen, Leiden 1939, p. 122: שד"ל היה הראשון והיחידי בזמנו שראה את השוני בין לשונות אלו.

113א הערכה לדקדוק זה ראה Th. Noeldeke, Mandaeische Grammatik, Halle 1875, p. V.

114 Grammatik der biblisch-chaldaeischen Sprache und des Idioms des Talmud Babli..., von M. S. Krueger, Breslau 1873.

115 Grammar of the Biblical Chaldaic Language and the Talmud Babli Idioms..., Translated by J. S. Goldammer, New York 1876.

116 ספר דקדוק לשון תלמוד בבלי מאת שד"ל... נעתק לעברית מאת חיים צבי לערנער, ס"ט פטרבורג תר"מ.

117 ש"ד לוצאטו, אוהב גר, וינא תק"צ; להלן המובאות מהמהדורה השניה, קרקאב 1885.

תוצאות בדיקותיו בכתבי יד ובדפוסים ראשונים של המקרא, שכוונתן הייתה לקבוע את הנוסח המהימן של תרגום אונקלוס. הוא גם רשם חילופי נוסחאות על פי כתבי יד, דפוסים ומובאות אצל מפרשים;[118] חומר זה חשוב הוא לכל עבודה בלשנית על לשונו של אונקלוס. שד"ל עסק הרבה גם במסורת התרגום, שגילה בכתבי יד אחדים, וההדירה.[119] הוא מצא גם את החיבור "פתשגן", שהוא מעין פירוש לאונקלוס ממחבר עלום שם כנראה מהמאה הי"ג, וקרא לחיבור על פי תאריך כתב היד שנמצא בו, בשם "ספר יא"ר" (שנת ריא = 1451); החיבור נדפס במהדורת נתן אדלר בחומש נתינה לגר.[120] שד"ל סיכם גם את כללי תרגומו של אונקלוס, ומהם גם כללים בלשונו הארמית, בל"ב נתיבות, ואף הם מובאים בחיבורו "אוהב גר".[121]

4. סיכום

בכל תחום ותחום בחקר הלשון העברית והארמית, שנגע בהם שד"ל בכתביו, אנו עומדים על גדולתו בשעה שאנו באים לעבוד באחת הבעיות השייכות לאותם תחומים. הרחק מעבר לדורותיו עומדים חיבוריו והערותיו בענייני לשון, ואין לך ראיה גדולה לכך מזה, שלא עלה בידי המחקר עד היום הזה למלא אחרי כל התביעות והתכניות המדעיות שהתווה שד"ל לפני כמאה שנה.

118 450 חילופי נוסחאות לפי סדר הפרשיות, אוהב גר, עמ' 23—90; רשימת שינויים על פי הטקסט של Jahn, עמ' 91—93; חילופי נוסחאות מדפוס בולוניא, עמ' 135—138.

119 אוצר נחמד ד, ווין תרכ"ד, עמ' 156—173; נדפס מחדש בחומש נתינה לגר לר' נתן אדלר, וילנא 1874; וראה אוהב גר, עמ' 25.

120 אוהב גר, עמ' XI; נתינה לגר ראה בהערה הקודמת.

121 וראה על כל הבעיות של לשון אונקלוס במאמרי העומד להתפרסם במקום אחר.